

kisebb eltéréseket: a térbeli viszonyítást kifejező előtagok közül a *Túlsó*- jelző például csak a mikrotoponimáknál fordul elő.

3. A szembenálló tagok száma és minősége alapján felállított korrelációs rendszer szerint az ómagyar kori oppozíciók többségét az jellemezte, hogy egy jelzős névforma állt szemben a jelzőtlen alpnévi alakokkal. Az ilyen korrelációk aránya a mikrotoponimák körében jóval magasabb (59,45%), mint a településnevek esetében (33,49%). Utóbbiaknál a több jelzős névformából álló, „kiteljesedettebb” névkorrelációk gyakorisága jóval nagyobb (24,12%), mint a mikrotoponimáknál (16,2%). Gyakori jelenség mind a településnevek, mind a mikrotoponimák esetében, hogy az egyetlen jelzős névformához nem tartozik szembenálló tag (35,96% és 24,32%).

A jelzővel differenciált helynevek történetének vizsgálata, a korrelációk szaporodása, változása az idők során még sok érdekességet tartogat a kutató számára. A következő lépés az lehetne, hogy egy olyan újkori felmérésből vennénk mintát, amelyben a mikrotoponimák gyűjteménye egy adott területre teljes. (Ez a struktúrális elemzés alapfeltétele.)

BÖLCSKEI ANDREA

A török hódoltság nyomai helyneveinkben*

Amikor fölkérést kaptam arra, hogy Mező András 60. születésnapja alkalmából cikkel köszöntsem az ünnepeltet, első gondolatom az volt, írásom csakis névtani témájú lehet. Igaz ugyan, hogy a nyelvtudomány más szakterületein (pl. a nyelvtörténetben, a nyelvjárástanban) is járatos, neve és kutatásai – tudományos indulásának kezdetétől egyenesen fölfelé ívelő pályafutásának elismerésre méltó, értékes eredményeiig – elsősorban mégis a névtannal forrtak össze. Ezért választottam cikkem tárgyául a helynevek vizsgálatának egy olyan részletkérdését, amelyre nemigen fordított figyelmet a névtudományi kutatás.

Ismeretes, hogy a magyar–török érintkezések (általában a kultúra és a nyelv területén) két, egymástól távoli időszakban (a honfoglalás előtt, a vándorlások korában és a XVI. század első negyedétől jó másfél évszázadig) váltak intenzívvé. Népünk és nyelvünk életében különösen a honfoglalás előtti török kapcsolat játszott fontos szerepet, amint erről pl. a nagyszámú ótörök jövevényszó is tanúskodik. Ezzel szemben az oszmán–török nyelvi érintkezés, amely rövidebb ideig is tartott és egészen más jellegű volt, sokkal kisebb hatást gyakorolt nyelvünkre. Valószínűleg ezzel is összefügg, hogy a nyelvészeti kutatás általában kisebb figyelmet fordított az oszmán–török kölcsönszavak vizsgálatára. Ennek a megállapításnak nem mond ellent az a tény, hogy néhány évvel ezelőtt napvilágot látott KAKUK ZSUZSÁNAK

* Részlet egy készülő tanulmányból.

„A török kor emléke a magyar szókinszben” című könyve, amely nyelvünk hódoltság korabeli jövevényszavait veszi számba. Ezeknek az oszmán-török kölcsönszóknak jelentős hányada a török uralom megszűnése után (a XVII. század végétől) egyre inkább visszaszorult, elavult, sőt kipusztult a magyarból, s csak nagyon kis része maradt meg köznyelvi elemként vagy tájszóként napjainkig. Különösen csekély azoknak az oszmán-török átvételeknek a száma, melyek esetenként földrajzi névvé válva őrződtek meg. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy mindeddig nem jelent meg olyan cikk vagy tanulmány, amely az oszmán-törökre visszavezethető helyneveket feldolgozta volna. Ebben persze az is szerepet játszhatott, hogy jó ideig hiányoztak a nagyszámú földrajzi nevet magukban foglaló megyei és járási névgyűjtemények, amelyek egy-két évtized óta forrásul szolgál(hat)nak a különböző szempontú nyelvészeti kutatások számára. Minthogy a „Zala megye földrajzi nevei” című kötet 1964-es megjelenése után szinte sorra-rendre napvilágot láttak a különböző (elsősorban a dunántúli) megyék és járások földrajzinév-kiadványai, ezért lehetővé vált számomra, hogy ezekből, valamint néhány (főleg vajdasági) névgyűjteményből és több helyi feldolgozásból számba vegyem azokat a bel- és külterületi neveket, amelyek föltehetően oszmán-török hatásra terjedtek el a történelmi Magyarországon.

Hogy mely földrajzi neveket lehet oszmán-török eredetűnek minősíteni, s hogy helyneveink közül török hatásra melyek honosodtak meg nyelvünkben, azt korántsem könnyű megállapítani. Ha a szóban forgó elnevezést – összetett név esetén annak egyik elemét – adatokkal bizonyíthatóan már a XVI–XVII. századi magyar-török érintkezések során átvettük, akkor azt a helynevet mindenképpen fölvettem a részletesebb elemzésre kiválasztott anyagomba. Ilyenek pl. a *csausz*, *cseszme*, *hodzsa* oszmán-török eredetű köznevekre visszavezethető földrajzi neveink, vagy a hódoltság kori török hatásra elterjedt és máig helynévként megőrződött átvételek (pl. *Ibrány*, *Tabán*). Sokkal nehezebb állást foglalni az olyan földrajzi nevek eredetének meghatározásában, amelyekhez a népi emlékezet ugyan török kori hagyományt kapcsol, de írásos adatok nem támasztják alá a szóban forgó helynév egykorú meglétét. Az anyagomban található földrajzi nevek egy részéről ezért csupán föltételezni lehet, hogy oszmán-török hatásra terjedtek el (ilyen pl. a *Basa-domb*, *Bég rétje*, *Kara-hóma* név). Valamivel biztosabb alapokon nyugszik az olyan helyneveknek az ide sorolása, melyeknek meglétére – a hozzájuk fűződő néphagyomány mellett – már a XVIII. század elejéről-közepéről találunk adatokat. Ilyen típusú elnevezés például az üllési *Kara-homok* és a kiskundorozsmai *Subasa* dűlőnév. Róluk joggal föltételezhetjük, hogy ezek – a XVIII. századi első előfordulásuk előtt – már a XVI–XVII. században is léteztek.

Végül is azokat a helynévi adatokat, melyek feltehetően a hódoltság kori magyar-török érintkezések során terjedtek el nyelvünkben, az egyes megyék betűrendjében (azokon belül pedig a települések ábécérendje szerint) sorolom föl. A példaanyag közlésében úgy jártam el, hogy az adott kiadványból természetesen minden változtatás nélkül vettem át a szóban forgó helységre és földrajzi névre utaló sorszámozást és rövidítéseket.

1. Babadag

Törökkoppány: 78/98. *Babadag*, -ba [P. ~] Ds, e. A néphit szerint, ha suhog a *Babadag*, akkor eső lesz. [SMFN. 258]. Az oszmán-török *baba* 'apa, atya' és a *dag* 'hegy' köznevek összetétele (vö. KAKUK 1973:52, KISS L. 1988: I. 351).

2. A *basa* (~ *pasa*) köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Bakonya: 128/216. *Basa sirja*: *Pasa sirja* Ha, sírszerű földhányás. [BMFN/I. 652 653.]; – Cserkút: 133/194. *Nagy-Basa* : *Basa*, -ba [K 4, 5, 8, 12: *Nagy Basa*, r P: *Nagy basa rét*] S, r. sz. e. – P. sz. „valaha a Pécsi basái”; 133/204. *Kis-Basa* : *Basa*, -ba [K 4, 5, 8, 12: *Kis Basa*, r] S, r, sz. A *Basa* névhez tartozik: 194, 204, 211, 218, 223. [BMFN/I. 694–695.]; – Nagyharsány: 282/165. *Basa utja* [Nyr: *Basaut* – a török világból fennmaradt elnevezés. P: észak nyugatról *Basa útja*] Ú. – A. sz. amikor Szulimán szultán Szigetvárra jött, itt végeztette ki Arszlán budai basát a hegyen. Ezen az úton kísérték fel a basát. A másik magyarázat szerint a nagyharsányi csatában Csausz basa erre menekült Savoyai Eugén herceg serege elől. [BMFN/II. 794.] – Komárom: 49/35: *Basa-domb* : *Papucs-domb* [P. *Török halom*] D, szö. A hagyomány szerint a törökök papucsokban és lepedőkben hordatták össze. A rómaiak idején őrtorony állt itt. [KMFN. 233.] – Curgó: 202/52. *Pas köz* : *Basa-kuti köz* Kö; 202/53. *Pas-kut* : *Basa-kut* Kú. A kutat 1600 táján Ibrahim basa építtette, az itt már meglévő forrás megásatásával [SMFN. 619].

A *basa* és a *pasa* etimológiai szempontból két külön szónak számít, a magyar nyelvhasználatban a két lexéma összekeveredett, és szinonimaként terjedt el (l. részletesebben KAKUK 1996:116–117). A *basa* családnévvé válásával keletkezettek a különböző *Basa* (ritkábban *Pasa*) előtagú földrajzi nevek, amelyek napjainkig megőrződtek. Ilyen típusú helynévre egyébként már a hódoltság korából van egy adatunk, ez a *Basa-halom* elnevezés, amely a Debrecen városközpontjától nyugatra lévő halom megjelölésére szolgál (vö. KISS L. 1988:I. 173).

3. A *bég* (~ *bék*) köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Mohács: 223/740. *Basa-birtok* : *Timár-birtok* : *Bék rétje* : *Bég rétje* : *Bég-rét*: n. *Bikvíze* 'Begwiese': szh. *Bëgovácsa* 'Begovača' rc. *Begicko ritó* 'Bég-rét' [1771: Tkj. júl. 11: *Bég rétje* And. 291: *Békrétje*, *Bég rétje*, P: *Bég rét* MoFnT2: *Bégrét*; Lh] Lh és Mf, lapos, sz, r, a régi Bég-patak [196. sz. név] két oldalán a lánycsóki határig. ... A *tímár* török szó a húszezer akcse jövedelemig terjedő szpáhibirtok neve. ... Nh.: Egy bég tulajdona volt, ill. itt legeltették a lovakat. – Nh.: Katonái ide temették azt a béget, akit a Vaskapunál [680. sz. név] viaskodó pécsi diákok megöltek. ... P. „nevét veszi egykoron, 1526-ban meghalt és eltemetett török *Bégtől*, hagyományilag.” [BMFN/II. 485].

KAKUK ZSUZSA szerint valószínűleg közvetlenül az oszmán-törökből került nyelvünkbe, és a hódoltság idején leginkább a szandzsák vezetőjét jelölték a *bég* (ritkábban *bék*) megnevezéssel (1996: 120–121). A vele létrejött egy-két földrajzi név nagy valószínűséggel közvetlenül valamelyik korabeli *béggel* hozható kapcsolatba, ugyanis – a *basa* köznévtől eltérően – ebből nem keletkezett családnév. Ezért a helynév részeként szereplő *Bég* névelem föltehetően nem az esetleges tulajdonos vezetéknévére utal.

4. A **Csausz** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Törökkoppány: 78/105. *Csezut ajja : Csejzut ajja* [K. *Csausz uti*] Ds, sz; 78/106. *Csezut-ajjai-páksom* Ds, sz [SMFN. 258].; – SZAKCS: P. *Csausz utja* [TMFN. 241]. A *csausz* köznév a török korban általában 'követ, hírnök, levélvivő' jelentésben volt használatos, ezenkívül „felügyelőként működtek ...a vámolásnál” (l. részletesebben KAKUK 1996:127–129). A *csauszok* szerepéből és feladataiból következően joggal föltételezhetjük, hogy e köznévvvel a *Csausz-út* földrajzi név már a hódoltság korában kialakulhatott. Ezt megerősíti KÚNOS IGNÁCNak azon adata, amely szerint a Koppányból (a mai Törökkoppányból) egykor Pécsre vezető utat *Csausz-útnak* nevezték (vö. KAKUK 1996:129). A törökkoppányi dűlőnevek pedig közvetve utalnak a közelükben vezető, hajdan volt *Csausz-utra*.

5. A **cseszme** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Szorosad: 77/45. *Cseszme, -be* [K. ~ P. ~] Ds, e; 77/46. *Cseszmei-ut* Ú [SMFN. 256].; – Törökkoppány: 78/119. *Cseszmei-erdészház : Jágérház*; 78/125. *Cseszmei-alj* Ds, e; 78/132. *Cseszme, -re* [K. ~ i] Ds, e, sz; 78/137. *Cseszmei-erdő* Ds, e; P. *Cseszme kút* [SMFN. 259].

Azokkal az oszmán-török eredetű szavakkal, amelyek csupán egy-két adattal vagy egyetlen szerzőnél fordultak elő a különféle forrásokban, KAKUK ZSUZSA nem foglalkozott, de azért tucatnyit felsorolt belőlük, s közöttük pl. a 'forrás' jelentésű *csesme* lexémát is megemlíttette [1996:333]. A szorosadi és törökkoppányi példák mindegyike dűlőnév. Véleményem szerint ezekben kivétel nélkül metonimikusan a *cseszme* szó rejlik, ugyanis egyrészt erre utal a Pesty-féle kéziratos anyagban előforduló *Cseszme kút* elnevezés, másrészt pedig Törökkoppány mai földrajzi neveinek következő adata is: 78/131. *Török-kut* F. A hagyomány szerint égetett agyagsövekben vezették innen a vizet a török fürdőhöz [SMFN. 259]. Mindehhez fontosnak tartom annak megemlítését, hogy Koppány (a mai Törökkoppány) a török időkben szandzsákszékhely volt, és az akkoriban kisvárossá fejlődött településen a különféle mohamedán vallási épületek (dzsámi, mecset) mellett török fürdő is épült, amelynek romjait a múlt század végén találták meg (l. részletesebben VASS 1972:58).

6. A **hodzsa** (~ **hocsa**) köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Szeged: *Hodzsatelek ~ Hoccsatelek*; 1760: „*Hozsa Telekjén* lévő Szántó földemet”, ... 1823: „*Hodzsa Telekin* ... szántó földeim”, 1836: „*Hodzsa Telekin* ... 2 zsákos Szántó földem” ... < *Hodzsa* oszml. tör. szn. + *telek*. A török hódoltság emléke. A mai népnyelvi *Hoccsatelek* alakban *cs* hang helyettesíti a *dzs* hangot [vö. Bárczi, Hangtört. 101]. Ez az alak a szegedi népnyelvnek azt a régebbi hangállapotát őrzi, amikor még nem volt meg a *dzs* hang. Az idézetek régi *Hozsa, Hózsza* alakjaiban *zs* hang helyettesíti az oszml. török *dzs* hangot” [INCZEFI 1960:38].

A *hodzsa* (~ *hocsa*) az oszmán-törökben 'mohamedán pap, hitoktató' jelentésben használatos, s meglétére már a XVI. századtól kezdve viszonylag sok adatot lehet találni a törökökre vonatkozó különféle följegyzésekben, írásokban (vö. KAKUK 1996: 233–234). A vele keletkezett egy-két bel- és külterületi név föltehetően az egykor ott élt *hodzsával* hozható kapcsolatba, személynévvel viszont semmiképpen sem, hiszen a *hodzsa* (~ *hocsa*) köznévből nem alakult a magyarban családnev (vö. KÁZMÉR 1993).

7. Karahóma

S o m: 45/49. *Karahóma*, -ba [C. *Karahama* K. ~ i rétek P. ~ i, r] S, r. Hajdan itt vízenyős, nádas rét volt. A hagyomány szerint az itteni kis dombot csónakkal hordták össze. A török időben sokan menekültek ide a török elől [SMFN. 180].

Föltevésem szerint a *Karahóma* földrajzi név két elemből, a *Kara* családnévből [vö. KÁZMÉR 1993:551] és a *halom* főnév birtokos személyjeles *halma* alakjának nyelvjárási *hóma* változatából tevődik össze. A föltehetőleg hódoltság kori helynévi adatok arra mutatnak, hogy a *halom* nemcsak a természetes módon keletkezett enyhe hajlatú, kisebb dombok megnevezésére használatos, hanem (ritkábban) a mesterségesen létrehozott, nagyobb földhányások megjelölésére is szolgál. Ilyen mesterséges halmokra utal pl. a Pesty Frigyes-féle múlt századi helynévgyűjtés során Szabadszállás külterületi neveiről följegyzett adat: „Alább névszerint lesznek elszámálva a’ határban található halmok, melyek szabályosan kerek alakjuk, egyenes felmagasodásuk, és a’ bennök található kézművek, emberi csontokból ítélve, minden bizonynyal emberi készítmények, bizonyos rendszert tüntetnek fel (BOGNÁR 1978:168).

8. Tabán

Demjén: 45/81. *Tobán* : *Tobány* Vö. e [HMFN/I. 171]; – Ecséd: 21/5. *Tábány* [*Tabán u*] U [HMFN/IV. 186]; – Heréd: 27/79. *Tábān* : *Tábān št* [*Tabán út*] U [HMFN/IV. 223]; – Gyermely: 39/14. *Tabán*, -ba U [KMFN. 196]; – Tata 29/118. *Tabán*, -ba : *Tobán*, -ba [Kl. *Tobán u*] Ur. A Komáromi utca vége. Az adatközlők szerint török család élt itt. [KMFN. 148]; – Andocs: 69/4. *Tobány* [*Árpád u*] U [SMFN. 236].

Az oszmán-török eredetű földrajzi nevek körében a magyar nyelvterületen a *Tabán* és alakváltozatai fordulnak elő a legnagyobb gyakorisággal. Az eddigi és még be nem fejezett anyaggyűjtésem során valamivel több mint ötven olyan települést találtam, ahol a *Tabán* (majdnem kivétel nélkül belterületi névként) általánosan ismert helynév. KAKUK ZSUZSA kutatásai szerint ez az elnevezés a török bőriparosok emlékét őrzi, s a név „végső forrása ... az arab eredetű *dabbāg* ’tímár’ és a perzsa eredetű *hāne* ’ház, műhely’ szóból összetett perzsa *dābbāg-hāne* ’tímárműhely’ lehetett” [1996:290].

Ebben a dolgozatomban – terjedelmi okokból – nemcsak a példák számát kellett csökkentenem, hanem az egyes helynevekkel kapcsolatos vélekedéseket is általában vázlatosan fejthettem ki. Ezenkívül több, föltehetően szintén oszmán-török eredetű földrajzi név példaanyagának közlésétől és az elnevezés magyarázatától is el kellett tekintenem [ilyenek pl. a következők: *Ibrány*, *Jancsár*, *Karabuka*, *Karahomok*, *Kurbasa*, *Ozmánbük*, *Subasa*, *Tettye*].

Rövidítések

BMFN/I–II. = Baranya megye földrajzi nevei. Pécs, 1982.

HMFN/I–IV. = Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. MNyTK. 125. sz. Bp., 1970.; II. A füzesabonyi járás. MNyTK. 144. sz. Bp., 1975.; III. A hevesi járás. MNyTK. 145. sz. Bp., 1980.; IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. MNyTK. 181. sz. Bp., 1988.

KMFN. = Komárom megye földrajzi nevei. MNyTK. 169. sz. Bp., 1985.
SMFN. = Somogy megye földrajzi nevei. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.
TMFN. = Tolna megye földrajzi nevei. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981.

Irodalom

BOGNÁR 1978 = Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. I. Jászkunság. Közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS. Kecskemét–Szolnok.

INCZEFI 1960 = INCZEFI GÉZA: Szeged környékének földrajzi nevei. NytudÉrt. 22. sz.

KAKUK 1973 = KAKUK, SUZANNE: Recherches sur l'histoire de la langue osmanli des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIX. Bp., Akadémiai Kiadó.

KAKUK 1996 = KAKUK ZSUZSA: A török kor emléke a magyar szókinsben. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23. Bp., Akadémiai Kiadó.

KÁZMÉR 1993 = KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság.

KISS L. 1988 = KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp., Akadémiai Kiadó.

VASS 1972 = VASS ELŐD: Törökkoppány 1556. évi első adóösszeírása. In: Levéltári Évkönyv 3. Somogy megye múltjából. Szerk. KANYAR JÓZSEF. Kaposvár.

SZABÓ JÓZSEF

Mesterségnevek a történeti magyarország néhány településének mikrotoponimájában (XIV–XVI. század)

A belterületi helynevek különböző típusai között (város és falurészek nevei, közterületek nevei) szoros összefüggés mutatható ki. A közlekedésre szolgáló közterületek nevei (utcanevek) alakszerkezeti és jelentésszerkezeti egyöntetőségükkel kitűnnek ugyan a többi tulajdonnévfajta közül (J. SOLTÉSZ KATALIN: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979 89–90), motivációs lehetőségeik a helységnevekkel vagy a településrésznevekkel megegyezhetnek. A helységnevek és a belterületi helynevek egy részét pl. foglalkozást jelentő közszóra, mint alapra lehet visszavezetni.

Jelen dolgozat kizárólag mesterségnevekre visszamenő középkori német mikrotoponimák bemutatására vállalkozik.

Adataim a következő tájegységeken található városokból származnak: ALFÖLD: –, DÉLVIDÉK: –, DUNÁNTÚL: Sopron (Ödenburg), ERDÉLY: Beszter-